

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Ернст Ландсберг*

Йозеф Колер**

ПРО ПАКТ ФАУСТА-МЕФІСТОФЕЛЯ З ПОГЛЯДУ ЮРИСПРУДЕНЦІІ***

I. ПЕРЕДМОВА

На початку 1902 р. до мене звернувся мій колега Ріхард М. Мейєр із листом: “Очевидно, що Товариство цінителів творчості Гете дуже жва-

* Ландсберг Ернст (1860–1927) народився у місті Штольберг (Райнланд). Юридичну освіту здобув у університетах Бонна і Ляйпціга. Після першого державного юридичного екзамену у 1879 р. працював у земельних судах Аахена, Кольмара і Бонна. З 1883 р. викладав римське право на юридичному факультеті Боннського університету. У 1886–1887 рр. їздив до Італії з дослідницькою метою. З 1887 р. обіймав посаду екстраординарного, а з 1899 р. – ординарного професора юридичного факультету Боннського університету. У 1914/1915 навчальному році обирався ректором університету.

Ранні наукові праці Е. Ландсберга присвячені римському праву. У своїй дисертації “Про встановлення правила *quidquid non agnoscit glossa, non agnoscit forum*” він виклав історію підходу, за яким римське право застосовується настільки, наскільки воно було оброблено глосаторами. Власне діяльність глосаторів була досліджена ним у праці “Глоса Аккурсія та його вчення про власність”. У 1886–1890 рр. Е. Ландсберг розширив коло своїх наукових інтересів завдяки питанням політики кримінального права.

Крім того, Е. Ландсберг справедливо посів місце, за висловом О. фон Гірке, “історіографа німецької юриспруденції”. Після раптової смерті його вчителя Штінцінга у 1883 р. Ландсберг повинен був як його наступник видати другу частину “Історії німецької юриспруденції”. Грандіозний намір написати історію німецької правової науки за період приблизно від 1700 р. до 1871 р. заснування Німецької імперії зайняв у нього 20 років. У своїй праці Е. Ландсберг уникає небезпеки побудувати послідовний виклад біографій юристів та посилається на багатий фактичний матеріал, сконцентрований у окремому томі приміток. Він втілює свій комплексний підхід, не тільки історичний та юридичний, а й філософський і літературний, у працю, перший півтом якої вийшов у 1898 р., а другий – у 1910 р. Таким чином йому вдалося першому і поки що єдиному написати всебічну комплексну роботу з історії німецької правової науки.

** Колер Йозеф (1849–1919) народився у родині вчителя народної школи. Вчився в університетах Гейдельберга та Фрайбурга, після закінчення університетського навчання викладав правові дисципліни у цих же університетах. Отримав докторську ступінь у 1873 р., а рік по тому став суддею з розгляду цивільних справ у Маннгеймі.

Після публікації книги “Німецьке патентне право” у 1888 р. Й. Колер обіймає посаду професора юриспруденції в університетах Берліна та Вюрцбурга. Викладав курси цивільного права, теорії права і політико-правових учень.

Творчий доробок Й. Колера є надзвичайно великим і різностороннім. Усього він опублікував більше 2500 наукових праць. При цьому крім юриспруденції їх перелік містить ґрунтовні дослідження у сфері культурології та драматургії, як-от: “Зі сфери мистецтва”, “Щодо характеристики Ріхарда Вагнера”, “Вогняний міф” тощо. Відзначився він і як автор поетичних творів.

Й. Колер був співзасновником і співредактором журналу порівняльного правознавства та Рейнського журналу цивільного та процесуального права, а також німецько-французького журналу з порівняльного правознавства. Його діяльність у відповідній сфері була визнана, зокрема, прийняттям у члени французького Товариства порівняльного права.

Професор Й. Колер детально розробив підхід до визначення немайнового суб’єктивного права в авторському праві, а у сфері патентних відносин обґрунтував концепцію вичерпання прав. Крім того, він брав участь у виданні асирійських, вавилонських і давньогрецьких джерел права. У 1907 р. Й. Колер став співзасновником Архіву правової та економічної філософії, а у 1909 р. – Міжнародного об’єднання правової та економічної філософії. З 1904 р. по 1911 р. випускав Енциклопедію юриспруденції, будучи її відповідальним редактором.

*** Josef Kohler, Ernst Landsberg, ‘Fausts Pakt mit Mephistopheles in juristischer Beleuchtung’ in Goethe-Jahrbuch (1903) 24 Goethe-Jahrbuch 113–31 (переклад з німецької Сергія Глотова та Юрія Мица).

во цікавиться спірним питанням: чи справедливий порятунок Фауста; з цього приводу я отримав від громадськості більше листів, аніж щодо всіх інших пов'язаних із Фаустом тем разом. Як із приводу того, щоб умовити декількох юристів висловитися з цього питання? Я би запропонував опублікувати в *'Goethe-Jahrbuch'*^{*} декілька таких експертних висновків під заголовком на кшталт 'Про пакт Фауста-Мефістофеля з погляду юриспруденції'. Я певен, що такий виклад матеріалу, в цілях якого можна було б звернутися до *'Processus Juris'* Айрера, міг би викликати живий інтерес".

Слідуючи пропозиції шановного колеги, я звернувся до трьох панів: професора Й. Колера з Берлінського університету, який вже неодноразово розглядав питання поезії через призму юриспруденції, професора Е. Ландсберга, найточнішого знавця юридичних поглядів часів Гете, та до адвоката з Франкфурта, який був у змозі надати аналогічні справи з правового життя. Усім трьом панам я надіслав листа по суті з тим же текстом, у якому щодо парі Фауста з Мефістофелем було зазначено таке:

"Парі між Фаустом і Мефістофелем постає як цілком законний пакт, вчинений із додержанням юридичних формальностей, які зовсім не втрачають свого значення внаслідок їх пародійного застосування. Тому я хотів би виступити ініціатором того, щоб знавці юридичних відносин часів Гете проаналізували із суто юридичних позицій питання, чи допустимо за викладених у драмі обставин розглядати парі Мефістофеля, укладене ним із Фаустом, як вигране. Звичайно, при цьому можна було б відштовхуватись від тих поглядів, які були домінуючими особливо в той час, коли молодий адвокат Гете ще сам займався практикою, і які навряд чи зазнали змін до завершення твору. Подача матеріалу, зрозуміло, повинна би обмежитися найсуттєвішим з огляду на обмеженість місця в *'Goethe-Jahrbuch'*. Від літературно-історичного обговорення питання, зрозуміло, необхідно зовсім утриматися".

На жаль, юрист із Франкфурта за браком часу не зміг задовольнити мої бажання; обидва ж викладачі університету охоче відгукнулися на пропозицію. Звичайно, я не міг для таких видатних експертів висувати жодні обов'язкові правила, ані щодо форми, ані щодо характеру їхньої праці. Тож вийшло так, що одна відповідь надається у формі листа, інша – у формі дослідження. Лише про обсяг могли бути укладені певні домовленості.

Я не вважаю своєю справою аналізувати експертні висновки чи вказувати на відмінність або узгодженість між ними. Цим читачі можуть зайнятися самостійно; але я переконаний, що вони отримають задоволення від максимально прискіпливих викладів науковця, автора німецької історії права, та активного у багатьох сферах берлінського юриста,

* *'Goethe-Jahrbuch'* – щорічник, присвячений творчості Гете. – Прим. перекл.

і разом зі мною будуть щиро вдячні авторам, так само як й ініціатору цих праць.

L. G.*

а) *ВИСНОВОК Е. ЛАНДСБЕРГА*

Ви запитуєте мене: з юридичної точки зору, Фауст чи Мефістофель виграв парі, укладене між ними на початку драми? Особливо, чи відповідає це тим юридичним поглядам, які домінували, коли Гете проводив свої юридичні дослідження та сам займався практикою як молодий адвокат – оскільки пізніше його юридичне мислення майже не зазнає істотних змін.

Не можу заперечувати, що стосовно понятійного поля і практики, якими вони були приблизно у другій половині XVIII ст., я, завдяки моїм дослідженням про тогочасну історію правової науки, став своєрідним фахівцем. Тому, претендуючи на роль експерта в цьому питанні, я ніяк не можу відмовитися від надання експертного висновку. І нехай я маю серйозні сумніви щодо того, чи не відкине без зайвих слів як невігласа коло Ваших читачів юриста, який наважиться взятися за такі проблеми. Та Ви, як видавець журналу, звиклий і до гірших речей, повинні люб'язно взяти відповідальність за це на себе. Ви хотіли точки зору юриспруденції; тож давайте тепер перейдемо до цієї точки зору.

Я маю оцінити парі між Фаустом і Мефістофелем із правового ракурсу. Правова оцінка передбачає право, згідно з яким ухвалюється рішення. У ролі такого права можна розглянути два. Природне право того часу та позитивне загальне приватне право того часу. На щастя, обидва збігаються часто майже повністю в загальному плані та по пунктах, які тут розглядаються. Провідними авторами в цій царині є Пуфендорф і послідовники аж до Федера; в іншій, більш позитивній сфері – Лаутербач, Штрюк, Хайнекціус, Лейзер, аж до Хельфельда. Я знову передивився їхні фоліанти для виконання Вашого побажання. При цьому виявилось (як експерт міг майже впевнено це припустити), що вони по суті узгоджуються між собою та з пануючою до 1900 р. доктриною загального права, само собою лише наскільки це стосується предмета нашого інтересу. Я думаю, окремі цитати ми можемо не наводити. При бажанні їх можна навести додатково в будь-якій кількості.

Абсолютно точно договір між Фаустом і Мефістофелем є нікчемним, не має юридичної сили і не створює правових наслідків. Для доведення цього, власне, не потрібно навіть витратити слів. Ідеться про договір, який суперечить моралі; та, крім того, про договір, де одна сторона договору, Фауст, розпоряджається благом, яким не має влади розпоряджатися, а саме: своєю душею, своїм вічним спасінням. Такі угоди не є

* L. G. – підпис Людвіга Гайгера (*Ludwig Geiger*), автора-укладача щорічника, присвяченого творчості Гете.

обов'язковими навіть згідно з природним правом, яке в решті, що стосується обов'язкової сили договорів, все ж віддає належне необмеженим і безумовним поглядам, щоб саме на цьому будувати державу і право. Тож далеко лише за цим вигаданим правом (що могло б застосовуватись як таке собі “міждемонічне” на кшталт міжнародного) не зайдеш. Лейзер виразно розповідає одну невелику історію про двох римських паломників, які, на зворотному шляху, використовували отримане від папи прощення гріхів як ставку в грі. Це мало силу, продовжує наполегливий лютеранин, якщо вони в таке прощення не вірили і через ту гру хотіли показати лише свою зневагу до цього. Але якщо вони вважали його священною річчю, то це не мало сили. Якщо після цього ви хочете врятувати договір Фауста з Мефістофелем, то слід було б також припустити, що вони обоє не “вірили в нього” серйозно; чи не вважаєте Ви, що інтерпретатор “Фауста” швидко мав би для цього документальне підтвердження? Але я не хотів би наважитися рухатись вперед по такій слизькій підлозі; і те, до чого я хотів би апелювати в останню чергу, – що тут втручається виразний і особливий дозвіл Бога та виліковує будь-яку недійсність. Краще давайте задовольнимся передумовою юридичної сили як наперед заданої. Занадто юридичним не повинен хотіти бути тут навіть юрист як такий, інакше він би швидко вигорів. Давайте не будемо перевіряти форму хмари на її грубу фізичність, а лише на те, як би усе склалося, коли фізичність додати подумки.

Однак при цьому Ви повинні дозволити мені ще одне попереднє запитання. Який договір ми тут маємо? Щоб визначитися з результатом, мусимо попередньо узгодити це.

Я відповідаю: парі, в строго юридично-загальноправовому значенні. У жодному разі не найм послуг, як говорять усі більш ранні перекази та обробки легенди про Фауста, до якої міри вони відомі мені як нефахівцю. Тут це з будь-якого боку означає просто: ти мені робиш тут послугу, за це я плачу своєю душею. При цьому спочатку можна було зупинитися на Гете і цим обмежитися. Але далі тут прозора, фіксована, взаємна угода перетворюється на так званий алеаторний договір, який вміщує в собі ризик, невизначеність результату. Тільки з огляду на це стає можливим запитання: хто виграв?

Таких алеаторних договорів природне право та давнє загальне право (відсутнє у нашому новому Цивільному кодексі) розрізняють, головним чином, два: гра і парі. Гра, коли для сторін істотне значення має діяльність, яка повинна розгортатися, і де ставка мусить лише запропонувати певну привабливість; парі, якщо для сторін важливою є мова “про посилення інтенсивності власного переконання”, як влучно сформулював Віндшейд, але як фактично по суті вчить усе XVIII ст. Мені здається, що тут ідеться про останнє. Неочікувані насолоди є суттєвими для Фауста;

Ернст Ландсберг, Йозеф Колер

непривабливість гри є головною для Мефістофеля, хоча він, як відомо, зовсім не неприступний для такої спокуси; а перемога протиставлених одне одному стверджень.

“Що хочеш ти, нещасний чорте, дати,
Чи можеш ти стремління ті узнати,
Що їх плекає дух людський?” –
говорить Фауст дияволу; диявол стверджує протилежне:
“...я можу дати тобі все те”.

Парі: зможе – не зможе. Застава: душа Фауста.

“Ідем в заклад!” (оферта).

“Ідем”. (акцепт).

“Дай руку, переб’єм!”* (підтвердження того, що шляхом вищенаведеного волевиявлення договір набув чинності).

Те, що передує, зобов’язання служити і т. ін., має другорядне значення. Все, що сторони повідомляють про свої наміри за певний час до укладення договору чи після цього, може розглядатися максимум лише як доповнення чи роз’яснення. Суть договору визначається із слів договору. Договір – це парі.

І тепер все йде до його виконання. Для цього Мефістофель мусить чесно старатися і трудитися. Це створює йому незручності. Але всі ці його послуги вже не пояснюються обіцянкою служити, щонайменше, у сучасній, готовій трагедії “Фауст”. Вони пояснюються лише тим, що він хоче виграти парі. Як, з іншого боку, і Фауст, як чесний учасник парі, мусить зі свого боку чесно погоджуватися на експерименти, які йому влаштовує Мефістофель, щоб виграти парі. Він не повинен вести себе підступно у цьому відношенні. Він має брати участь. Так рухаються вони, обидві сторони договору, через малий і великий світ, через любов і життя, через середньовіччя, античність і соціально-політичні новітні часи. І ось, старий, незрячий, щойно після такого сумного принесення в жертву бідної старої подружньої пари ради своїх масштабних планів, – ось Фауст доходить миті, де він мусить визнати:

“Провидячи те щасне майбуття,
Вкушаю [нині] я найвищу мить життя”.

Я вважаю, вельмишановний пане колего, юрист тут дійшов завершення своїх роздумів. Нехай і лише внаслідок того, що, якщо поглянути серйозно, процес відбувається зовсім в інших сферах. Тут, у тій закритій

* Цитати з “Фауст” Й. Гете представлені в найкращому перекладі цього найвеличнішого твору на українську мову авторства Миколи Лукаша.

для мене сфері, має вирішальне значення те, до якого типу задоволення, до якого типу мислення, до якого устремління пробився Фауст. Парі *Господа* з дияволом не було програне, воно вигране. Тому тепер Господь може з повним правом втрутитися і відібрати у диявола заставу, яку той виграв у Фауста. Не заперечиш, Мефістофелю теж могло бути погано від того, що його перехитрували; але для нас тут діє *res inter alios acta*. Мефістофель міг як завгодно віднайти задоволення для свого суперника; не в дійсності, а просто в передбачливій уяві; не виконуючи його бажання, а, використавши його сліпоту, для того щоб замість копання та земляних робіт веліти копати могилу, просто просимулювати перші роботи; якби йшлося про договір про надання послуг або договір підяду, можливо, можна було б із таких обставин вивести те, що Мефістофель не заслужив свою винагороду; тут же все це не має значення.

Тут, інакше, ніж у випадку парі між Богом і дияволом, не важливо, який вид задоволення відчуває Фауст, хоча, можливо, натяк на це можна було б знайти в тексті договору. Але недостатньо категорично; тільки як вступ і як стилістичне забарвлення (“ліні ложе”, “омана”); однак вирішальним є:

“Коли тобі, лукавче, вдасться
Мене собою вдовольнить”;
що, звертаючись до миті, Фауст каже:
“Постій, хвилино, гарна ти!”.

Саме це відчуває, саме це він говорить – він програв своє парі в юридичному значенні, нехай він виграв його дуже впевнено в іншому, вищому, в поетично-трансцендентному сенсі. Я не міг би навести жодного правового положення, жодних правових сумнівів, жодного пункту, стосовно яких інша відповідь щонайменше була би допустимою згідно з законодавством чи правовими поглядами різних часів. Якщо А пообіцяв щось Б на договірній основі за умови “Як буду змушений гукнути: ‘Спилися, мить!’”; якщо Б прийняв цю обіцянку на договірній основі; якщо врешті А пізніше заявляє: “Постій, хвилино...”, – значить, Б виграв парі. Я не можу переступити через це. Якщо наприкінці Фауст все ж рятується, стає спасеним, то йдеться тут про більш високу, аніж юридична, справедливість.

Як таку, вельмишановний пане колего, я цілком готовий визнати не лише божественну, а й поетичну справедливість. Якщо в ході цього листа я завинив перед останньою, мені не залишається нічого іншого, як покірно, з запізненням просити вибачення. Зараз я посаджений на юридичний ланцюг. А брязкаєш тим ланцюгом, який на тобі.

б) ВИСНОВОК Й. КОЛЕРА

Можна вважати зухвалістю, коли юриспруденція зазіхає на слова поетичного генія, і тому мені свого часу було пред'явлено багато звинувачень відносно “Шекспіра з точки зору права” щодо того, що я поетичне трактую як непоетичне, а непоетичне – як поетичне. Несправедливо. Його величність правопорядок має право поглянути на присутність богів і поетів, а соціальна влада, яка править усім світом, проникає і в коло поезії. Хоча поету дозволено будувати для себе світ із новими законами природи та новим соціальним порядком; але все це він здійснює лише в своїй максимально невимірній фантазії. Звичайно, він має справу переважно з людським порядком і законами природи, кладучи в основу те, що людині зрозуміло як представнику його народу та без спеціальної освіти. Якщо до таких витворів наближається фаховий науковець, він часто зможе констатувати, що поет, як один із найглибокодумніших представників свого роду, завдяки своїй інтуїції, схопив найтонші риси і здійснив надзвичайно глибокий погляд у світ життя і природи. Нерідко інтуїція поета досягає того, що навряд чи доступне тривалій роботі вченого.

Тому поезію не можна зрозуміти як без вчення про душу, так і без знання соціального порядку, і це пов'язує поетичний твір із наукою про соціальні речі, юриспруденцією. Хоча при цьому треба дотримуватися такого: поет не обов'язково прив'язується до права певного періоду, не обов'язково – до права того часу, коли розгортається дія твору; поету можна вибачити анахронізми як іншого типу, так і зі сфери права; і, взагалі, його п'єса є містерією, що сприймається поза часом як випромінювання вічності*, безвідносно до певного століття чи тисячоліття, і він має право більше, ніж хто інший, вільно регулювати створений ним соціальний порядок. Це має бути передумовою. Намагання оцінювати суспільний порядок поета в містерії за римським чи германським правом або ж бажання прилаштувати його до німецького чи французького Цивільних кодексів були б марними, і якщо юриспруденція хоче якось виявити своє справжнє слабке місце, то найкраще б у неї вийшло це шляхом спроби вплетання статей певного кодексу в “Фауст”. Але доведеться припустити, що поет, якщо цьому не перешкоджають особливі причини, надихається загальновідомим правом, таким, що його оточує і домінує в його час, отже, риси такого права більше або менше проявляються у його творі. Якщо він доручає купувати та продавати, брати та здавати в оренду, брати позику, призначати поручителів; якщо в його присутності свідки дають показання чи присягають, він буде більше або менше зважати на риси свого загальнокультурного права, якщо тільки не хоче спеціально

* “Поет не визнає оков часу”.

зобразити матеріал у стилі давнини, як Шиллер у “Поруці” або Шекспір у “Венеційському купці”.

Тож юриспруденція не може пройти повз такі твори, навіть якщо лише для того, щоб показати, що і тут поет творив із певною свободою, і якщо він більше або менше вступає в протиріччя з вимогами науки, то саме цим він відображає лише твердий, конкретний погляд на життя. Діє те саме, що й щодо психології та психіатрії, без яких також не можна обійтися, оцінюючи драми. Хоча тут можна заперечити, що закони душевного життя залишаються без змін, тоді як закони соціального порядку піддаються серйозним перетворенням. Це не так: душевне життя теж зазнало своїх змін; сучасна людина відчуває ХХ ст. по-іншому, ніж сучасник Гомера, інакше, ніж герої Кальдерона. Ціла низка потужних душевних мотивів повинна зникнути з часом, і тут також має місце певна відносність, як і з правом. І що стосується психозів, необхідно враховувати те, що психічні хвороби відрізняються у різні часи та приходять і зникають із поглядами на життя й інтересами певного часу, і що спосіб, в який проявляється психічний розлад, залежно від часу та місця буде змінюватися. Тому і тут у нас немає нічого абсолютного; доведеться прийняти, навіть якщо є сумніви, те, що поет відображає у загальному плані риси життя своєї культури, а позиція психолога, психіатра, юриста щодо драми надається від себе.

Слід підкреслити ще один момент: можна звернутися до юриста й психолога для висвітлення поетичного твору з їх точки зору і, цим самим, для сприяння розумінню і шануванню поета; але вони і самі можуть також виграти дещо для своєї науки: оскільки, як було згадано, інтуїція поета часто може прорватися крізь обмеження звичайних спостережень і пролити світло на світ речей, який учений і дослідник навряд чи можуть розпізнати в туманних сутінках. Часто йому достатньо *якоїсь* підказки, щоб запустити світло розуму в глибини, які для науки все ще покриті чорною темрявою. Поет подібний до чарівника, який робить світ прозорим і примушує сяяти скарби та золоті жили в надрах землі, які в процесі розвідки будуть підняті лише через десятиліття. Так, Шекспір є для вчення про душу, власне, для знання про душу злочинця, скарбницею першого рангу, і що він зробив для юриспруденції, я показав в іншому місці.

Тому я із задоволенням прийняв запит викласти деякі з юридичних точок зору на заповіт Фауста, і це завдання здається тим вдячнішим, що в особі самого Гете ми маємо професійного юриста. Юриспруденція жила в його сім'ї: не тільки імперський радник Йоганн Каспар Гете був юристом; слід відзначити юристів і зі сторони матері; його прапрадід Йоганн Вольфганг Текстор (пом. 1701 р.) був у свій час шанованим публіцистом (пор. про нього: Ландсберг, Історія юриспруденції, III. 1, с. 42 та III, 2, с. 22 і далі). Хоча про глибину його юридичних досліджень ми не мо-

жемо мати достатнього уявлення. Це також можна вибачити, зрозуміти: юриспруденція того часу перебувала на найнижчому рівні. До появи Савіні можна було говорити про таку глухомань, що такий раптовий спалах полум'я, як популярність Савіні, стає зрозумілим лише тоді, коли його світла бракує у темряві відсутності знань та освіти й убогої духовності, які панували на момент зльоту його кар'єри. Щонайбільше, в юрисдикції тодішніх ганзейських міст ще проявлявся певний істотний рух; у решті настав такий занепад науки, що, здавалося, всі видатні уми минулих часів забуті, як то Бартолус і Балдус, Куяцій і Донелл. Ще знали саму собою варту працю голландця *Воета*, ще називались *Лейзер*, *Вернхер* та *Людовіці* (порівняйте працю Крігга "Гете як адвокат", с. 405); ще читали *Штрюка*, але для нових творів бракувало сили, і такий продукт розумової праці, як праця *Хайнекціуса* "*Elementa Iuris Civilis, Secundum Ordinem Institutionum*", протягом багатьох десятиліть домінував у сфері юридичної освіти та пережив більше видань, ніж випало на долю всіх найкращих творів сучасної юриспруденції; окрім того, час був наповнений понурими, частково жакливими продуктами *Неттельбладта*, *Хельфельда*, і лише *Кох*, *Вестфаль* та *Хепфнер* створили щось краще, власне Хепфнер, з яким Гете пізніше мав більш тісні стосунки¹; але розрадою для студентів був і залишався "*Examen Institutionum*" Гоппе.

Що нам очікувати від студента-юриста та адвоката Гете, чітко зрозуміло з його автобіографії²: у Лейпцигу та Страсбурзі він вивчав найнеобхідніше; така зачитана книга, як "*Examen Institutionum Imperialium*"³ Гоппе та зошити страсбурзьких репетиторів були його путівниками⁴, а ще він жив у переконанні, що в цій галузі він вже й так забагато знає⁵; оскільки дечому з практичного права раніше навчив його батько. Втім, він набув уявлення про юриспруденцію та її засади, познайомився з дечим із добропорядного *Лейзера*, який показав йому, що зі своїм людським розумінням можна добитися достатньо, набув навичок знаходити відповіді по "*Corpus juris*", а 6 серпня 1771 р. він захистив докторську дисертацію, після чого написав статтю на тему державно-конфесійного права⁶. Тому ми знаходимо і в його франкфуртських адвокатських працях періоду 1771–1775 рр. те, що звичайні прийоми він зробив достатньо своєрідними, де йому, безперечно, по-справжньому допоміг його бать-

¹ З мого життя, III, 12. Про нього, його відношення до кола Гете та літературу про це пор. Ландсберг, Історія німецької юриспруденції, III, 1, с. 442 та III, 2, с. 284.

² З мого життя, II, 6; про його практичну юридичну діяльність пор. там же IV, 17; але пор. саме згаданий опис Крігга: Гете як адвокат.

³ Вона пережила багато видань; переді мною третє видання від 1693 р. та Editio nova (Франкфурт-на-Одері) від 1726 р.

⁴ Про це говориться у II, 9: "Потім він (репетитор) передав мені свої зошити, які були списані в формі питань і відповідей, з чого я міг відразу себе проекзаменувати, тому що маленький юридичний катехізм Гоппа ще повністю був у мене в пам'яті...".

⁵ "Я вже знав саме стільки, скільки вчитель вважав за достатнє передати нам". З мого життя, II, 6.

⁶ З мого життя, III, 11.

ко: він ставить у кінці письмових адвокатських позицій *clausula desuper* (Крігк, с. 303), тобто застереження, що суддя повинен внести доповнення, якщо чогось не вистачає (*desuper implorando officium iudicis, ut suppleat*); він говорить про *dispositio parentum inter liberos* (Крігк, с. 279), про *fatale introducendae provocationis* (Крігк, с. 335), про *contractus simulatus* (Крігк, с. 363), про *desertio causae* (Крігк, стор. 363 та 370 і далі), про *bona fides, justus titulus, praescriptio longissimi temporis* (Крігк, с. 390). Ми знаходимо розгляд загальновідомих питань (Крігк, с. 308), він багаторазово згадує Франкфуртську Реформацію (Крігк, с. 328, 366, 474), говорить про володіння *cum animo domini* (Крігк, с. 391), про *plena* та *semiplena probatio* (Крігк, с. 415), про “преторіанське” застереження, “*si qua alia causa justa videbitur*”⁷ (Крігк, с. 371); він говорить про те, що майновий стан може розглядатися лише з урахуванням боргів (Крігк, с. 472). Утім, в усіх цих працях він виступає як свідомий ініціативний молодий чоловік, який старанно береться за справу, при нагоді використовує праці адвокатів, щоб дати досить ґрунтовну відсіч опоненту, який палко проголошує промови, потужно вживається у роль Виправника Законів і бачить головну річ адвокатської діяльності в по-справжньому гострому відкоші опонента-невдахи.

Ніщо в цих письмових працях не свідчить про власне юридичний дух, про освіту цивіліста, про занурення у правові питання, про радість від юридичних конструкцій, що є ознакою справжнього юриста. Вони не виходять за рамки дилетантства, незважаючи на професійні терміни, які може вживати, врешті, кожен старанний автор, і не відповідають вимогам, які ми звикли ставити до вправ чи екзаменаційних робіт.

Тому його юридичні дослідження не сильно посприяли його знанню соціальних речей; максимум, що йому дала фахова освіта, була певна зрілість висновків соціально-історичного плану, яку заняття правом дає думаючому розуму без проблем, незалежно від змісту права, яким він займається. Деякі клаптики від вивчення права ми знаходимо у “Фаусті”; наприклад, слово двох свідків, які повинні були сповістити Марту Швердтляйн про смерть її чоловіка:

“Що двоє свідків будь-яких посвідчать,
Папери те, як факт, увіковічать”⁸;

наприклад, повторюються положення Золотої булли про *ius de non appellando*⁹ та про неподільність курфюрств¹⁰ у постановах цісаря щодо

⁷ Це *clausula generalis* щодо *in integrum restitutio*.

⁸ Відоме юридичне прислів'я, пор. Хіллебранд, Юридичні прислів'я, ст. 214, Граф та Дігхер, Юридичні прислів'я, ст. 455.

⁹ Золота булла, гл. 11.

¹⁰ Золота булла, гл. 25.

Ернст Ландсберг, Йозеф Колер

князів, які у другій частині “Фауста” завершують боротьбу за цісарський трон. Здається, що його розум вважав за краще рухатися по публіцистичних питаннях у сфері державного права; для свого “Геца...” він читав до теперішнього часу значущий твір Датта “*De pace publica*”, отримував задоволення від патріотичних фантазій Мезера і значною мірою цікавився просвітницькою літературою¹¹.

Але в заповіті Фауста ми ніде не можемо віднайти схожості з особливим правом того часу, хоча, з іншого боку, мають місце проблиски світла у розробці права, яке сповнює нас здивуванням. Із подивом читає історик права чудові слова про незмінність зобов’язання виконати обіцяне в протиставленні до людського життя, що зазнає постійних змін:

“Тобі не вистачить хіба,
Що слово дам несхибне, поки віку?
Весь світ тече, хисткий без міри і без ліку,
Мене ж затримає клятьба?
Хоч, може, це й химера все –
Але душа її приймає.
Блаженний той, хто вірність в серці має,
Він без жалю все в жертву їй несе.
А звій пергамену, і підпис, і печатка
Лякає всіх, як хижий василіск;
Там слово мертво од початку,
Там владу мають шкура й віск”.

Як можна було б влучніше охарактеризувати велике протиріччя, яке існує між правовим зобов’язанням і між часом, який заново зшиває себе по всіх швах! Як можна було б влучніше виділити фідуціарне зобов’язання, яке призначене згладити це велике протиріччя! І, більше того, як глибоко виражене благоговіння народів перед письмовою формою, в якій вбачають вид святості, вид божественної гарантії, тому що з рун виходить загибель і прокляття на кожного, хто порушує обіцянку!

Це були міркування, які Гете в жодному разі не чув у коледжі та не прочитав у тодішніх юридичних книгах. Наскільки вище поверхових продуктів тогочасних учителів природного права стоять ці юридично-філософські роздуми, наприклад, порівняно з викладенням Вольфа, “*Jus naturae*” IV, 4, с. 357 і далі!

Але і в інших аспектах він демонструє глибину спостереження юриста, як показує наступне.

Заповіт Фауста відповідає давньонімецькій легенді. Гете об’єднує два великих мотиви: мотив продажу душі дияволу і мотив обманутого ди-

¹¹ З мого життя, III, 12. III, 13. III, 15.

явола; обидва мотиви формують вісь, навколо якої обертається вся містерія “Фауста”.

Та яке значення приписує поет заповіту Фауста, можемо дізнатися лише з його “Пролога на небі”. Без нього повністю проблему не зрозуміти. Головним питанням є: чи може Фауст заповісти своє спасіння? Звичайно, якщо Бог це дозволить; але Він передає мислителя і дослідника дияволу лише на цій землі:

“...спробуй його злудить,
Поки живе він на землі;
Хто йде вперед, той завше блудить”.

Оскільки Бог знає, що, попри всі спокушання, диявол не зможе надовго збити дух із путі істинної.

“Що ж, спробуй відірвати духа
Від його першоджерела
І, якщо він тебе послуха,
Зведи його на стежку зла.
Знай, сам ти осоромишся натомість:
В душі, що прагне потемки добра,
Є правого шляху свідомість”.

І Мефістофель зовні повністю згоден із цією пропозицією; з мерцем він не хоче мати справи, а його тріумфом буде лише те, що високий дух зануриться у ницість, і “нехай тоді плазує у пилу”, як змії після гріхопадіння.

Що ще диявол думає про себе, є таємною клаузулою, яка не лише згідно з принципами нашого права, але і згідно з принципами будь-якого свідомого соціального правопорядку залишається такою, що не має значення.

Тому цей заповіт не може відняти героя у свого Бога: як міг Гете приписати Богу таку ницість! Те, що Він може передати героя дияволу лише на час життя, могло би здатися незвичним, якби ми не знали, що спокушання диявола є необхідним елементом людського створіння і що істина являється лише із глибокої омани; але цим у нього не можна відняти вічну любов. Це чудово виражено словами:

“Людина не всякчас діяльності радіє,
Понад усе кохає супокій;
Потрібен їй супутник ворушкий,
Щоб бісом грав і збуджував до дії”.

Якщо Мефістофель уявляє собі щось інше, і якщо Фауст має якісь інші наміри під час підписання свого заповіту, то це не має значення згідно з соціальним світовим порядком, прийнятим поетом. Законна застава душі допускалася у більш ранні часи. Ми маємо достатньо документів, в яких хтось жертвує себе на муки пекла за невиконання обіцянки, в яких він заявляє бажання під час Страшного Суду стояти за це серед козлиць зліва від Господа і навіть розділити глибину пекла з Іудою Іскаріотом¹². Ми маємо достатньо письмових зобов'язань, у яких хтось кличе на себе відлучення від церкви у випадку невиконання обіцянки: це така ж ідея, що і колись була застава голови, кінцівок, свободи, яку я докладно розглянув у своїй праці “Шекспір із точки зору права”. Ця ідея ґрунтується на давньогерманській ідеї патронату (мундіуму) над самим собою, праві розпоряджатися своєю власною особою. Цю ідею, починаючи з XV та XVI ст., знищувало право новітніх часів, і це був один з найпотужніших проявів прогресу в юриспруденції; знищило воно її докорінно, і нашому погляду такого роду самозаства недосяжна. Тому якщо Гете примусив Фауста скріпити заповіт кров'ю і своє спасіння віддати на свавілля долі, то він міг вважати це письмове зобов'язання дійсним лише тоді, коли би він все змістив в часи глибокого середньовіччя і хотів заявити тодішній правопорядок як значущий. Але це не той випадок: поет апелює до нашого серця, до нашого сприйняття, він привносить нам німецький дух, як ми його відчуваємо і як він живе в нас; неприпустимо, щоб він вважав щось дійсним, що повністю суперечило не лише нашому сучасному праву, але і нашому сучасному почуттю моралі. Напевне, не було б помилкою, якби якісь другорядні речі в містерії розглядалися у спосіб, що суперечить нашим моральним поглядам; але було б зовсім неправильно дозволити проявитися такому протиріччю у тому, у чому полягає сама душа твору, вісь його ества: тоді вся сутність поезії була би побудована на тій основі, яка би заперечувала наші найглибші відчуття. Наслідком стало б те, що в нашому серці залишились би тільки порожнеча і незадоволення, які б стали на шляху естетичної насолоди. Якщо хтось ще має сумніви, то саме “Пролог на небі” є яскравим свідченням того, як був задуманий заповіт: він може полягати лише в тому, що диявол повинен мати владу над людиною лише на землі; те, що далі трапляється з її душею, передається на милість Божу, оскільки у неї вона ніколи не відніметься.

З цієї точки зору зрозуміло, що чим би справа не закінчилася, як би не повернулася життєва доля Фауста після заповіту, відторгнення диявола та відмова від нього Неба є повністю виправданими. Жодне письмове зобов'язання не може бути перепорою для любові Бога, щоб не піти на-

¹² Пор. напр., мої “Веронські документи” II, с. 24, і докази звідти: “*cum Nathan et Abiron et cum Juda traditore... ante tribunal eterni iudicis exinde habeant rationem iudicii...*”.

зустріч грішнику: лише оцінка його життя може мати значення для долі його душі. А оцінка показує, що він постійно докладляє зусилля у стремлінні, і тому може бути спасенним.

Як зазвичай, ошуканий диявол чіпляється за слова, і пергамент, підписаний кров'ю, він вважає виконаним; як зазвичай, помиляється він докорінно. Це приводить нас до іншого моменту. Якби було бажання вважати заповіт дійсним, то слід би було все ж сказати, що в жодному випадку не настануть умови, за яких Фауст віддасть свою душу в заставу пеклу. Хоча він заявляє, що захоче відійти до мертвих, якщо скаже мить:

“Спинися, мить! Прекрасна ти!”

Тоді нехай “годинник стане, стрілку зронить”, і його час закінчиться. І заповіт він пояснює такими влучними словами:

“Що я кажу – то не пусті слова.
Як буде так – я раб тобі, злий душе,
Тобі чи ще кому – байдуже”.

Інакше кажучи: якщо він віддасться життю в насолоді, то він більше не буде самим собою, і тоді він так само може бути рабом диявола, як і когось іншого. Тепер, у кінці свого життя він дійсно промовляє слова:

“Тоді гукнув би до хвилини:
Постій, хвилино, гарна ти!”

Спочатку він це говорить все ж лише гіпотетично; оскільки продумує деякий час, де його робота була настільки грандіозною, що він зміг би цінувати мить.

Правда, він додає:

“Провидячи те щасне майбуття,
Вкушаю я найвищу мить життя”.

Виходячи з цього, здається, немовби душа, яка хоче віддатися запалу стремління і насолоді, та, не знаючи спокою, ловити кожну мить, досягає певного задоволення і спокійного самолюбівання. Але така зовнішня сторона не повинна нікого ввести в оману. Якби справа полягала в тому, що така наповнена щастям перерва для перепочинку лишає героя душі, то годинник життя зупинився би набагато раніше, а диявол вже давно міг би довести своє право. Набагато небезпечнішим, ніж та сцена, є настрий героя, коли він вперше бачить Гелену:

Ернст Ландсберг, Йозеф Колер

“Нехай як дим у безвісті розплинись,
Коли від тебе, владарко, відкинись!”

Набагато небезпечнішим є його настрій у тій аркадійській сцені, де він живе спільно з нею і промовляє слова, які належать до найкращого, що знає німецька мова:

“В минулім чи вдалось, в майбутньому чи вдасться,
Лише в теперішнім...
(Гелена продовжує:)
...знаходимо ми щастя”.

А потім:

“Прийшла до нас сподівана година,
Минулого нехай потане й слід!
Найвищий Бог зродив тебе, єдина,
Твій рідний край – прекрасний перший світ.
Навіщо ця тісна фортеця?
Лиш побажаймо – і для нас
Аркадія блаженна розцвітеться,
Ясна і юна повсякчас.
В той край коханий, рай жаданий
Дорога нам тепер лежить,
Змінюючи трони на альтани,
В аркадськiм щасті вільно жить!”

Але і тут ніхто не зможе не визнати велику душу, активний натиск героя. Він заповідав свою душу лише на той випадок, коли він стане ницим і підлим, коли буде розумітися у легкому житті в насолоді, коли “впаде на ліні ложе”. Але це він робить не в той момент, коли на мить тікає зі справжньої імперії, з цісарського двору, з царини грецьких схем, під впливом яких і розбився Гомункул, із тієї потужної вигаданої історії у грецькому стилі в умови Аркадії, де він як герой перебуває зі своєю єдиною благородною жінкою.

Але ще менше він це робить у той момент, коли віднаходить свого цісаря, коли ступає на землю Німеччини і стає колонізатором, та, як американський поселенець, засновує для людей нові місця для проживання для нескінченного творення і становлення. У момент своєї смерті він тільки дав нові розпорядження, гарячкова діяльність пронизувала його, і лише в передчутті безкінечної соціальної користі свого життя, того, що він створив вільний народ, народ на кшталт поселенців Сполучених Штатів, щоденно відвойовуючи своє існування, лише в цьому передчут-

ті насолоджується він блаженством творця і благодійника людства, звичайно, в постійній співтворчості та співборотьбі.

Тут було б недооцінкою душі говорити про лінивий спокій. Він залишався таким молодим, як і Гете, який теж пройшов через зміни, від псевдокласицизму кінця XVIII ст. до часу відкриттів у галузі природничих наук та гідного подиву американського розвитку в XIX ст. Якби Фауст жив у наші дні, напевне, морську хвилю, марний шум якої дратує його, він зробив би рушієм грандіозних результатів електричної енергії, які можуть служити людині!

Тому якщо диявол вірить у те, що він виграє заклад, то він помиляється докорінно; про перемогу злого духа, про право на душу героя в жодному разі не може бути мови. Фауста можна судити лише за його вчинками, а вони надають йому якостей для спокути і передають його спокутній милості неба.

Те, що старий злий диявол піддається глузуванню, що квіти цнотливих покутниць розпалюють у ньому порив зневаги до покутниць, що негідні пристрасті пробуджують його диявольські почуття, при тому, що безцінна душа вислизає від нього, – це гумор справи: диявол є в своїй негативності роздратованим дияволом, до якого ніхто не відчуває співчуття.

Тому наш настрій залишається абсолютно чистим; жодний натяк на моральну образу та душевне обурення не зачіпають нас, коли ми спостерігаємо за розв'язкою потужної містерії, і ніхто не відчуває незадоволення, яке б мало нахлинати на нас, якщо можна було б собі сказати: тут все ж порушене договірне право, а в світовому порядку не виконана моральна вимога, світовий уряд зачепив лише натяк на моральне приниження.

Це – спосіб роздумів юриста. Ще мені дозволено як дантезнавцю підкреслити, що кінець містерії видає виразний вплив Данте¹³. Молитва доктора Маріануса відповідає молитві святого Бернарда Клервоського в книзі 33 “*Paradiso*”¹⁴.

Речення про те, що все минуле є лише притчею, відповідає чудовій пісні 4 “*Paradiso*”, де говориться:

¹³ Пор. про це *Еріх Шмідт* в “Арх. для сучасних мов”, гл. VII, с. 241 і далі, де, однак, на с. 249 суперником Св. Франциска слід назвати не Фому Аквінського, а Св. Домініка.

¹⁴ Порівнюють такі місця:

Perchè tu ogni nube gli dislegghi
Di sua mortalità co'prieghi tuoi,
Si che il sommo piacer gli si dispiegghi.
Parad. XXXIII, 31 – 32.

“Хай у неба сині
Тайну благісню Твою
Я побачу нині”.

Vergine madre...
...alta più che creatura...
...Ancor ti prego, Regina, che puoi;
Cidè che tu vuoi...
Parad. XXXIII, 1–2, 34–35.

“Діво-Мати пресвята,
Вічно чиста й чесна,
Осіянна красота,
Владарко небесна!”

Ернст Ландсберг, Йозеф Колер

*Così parlar conviensi al vostro ingegno,
Però che solo da sensato apprende
Ciò che fa poscia d'intelletto degno.
Parad. IV, 40–41.*

Хор блаженних немовлят нагадує “*Paradiso*”, 32:

*Tutti questi sono spirti assolti
Prima ch'avesser vere elezioni.
Parad. XXXII, 44–45;*

і сама ідея спокути через жінку демонструє вплив неперевершеного створення Беатріче, найпотужнішого жіночого образу, який коли-небудь вдавався поезії. Дехто висував претензії німецькому поету в тому, що він зобразив для нас небо без Христа; але вони не врахували того, що і в “*Paradiso*” Триєдність перебуває на рівні, далеко вище Святих; і останнє споглядання, споглядання Триєдиного Бога, може випасти на долю героя лише після його повного просвітління. Поет спочатку має залишити героя в колі Святих, де він іде назустріч своєму спокутуванню, щоб далі під час споглядання Бога позбавитися всього минушого і таким чином з'єднатися із Богом, як це зробив Данте в кінці “*Paradiso*”. Це останнє проникаюче споглядання відбулося як завершення подорожі Данте по Раю; але воно відсутнє у містерії “*Фауст*”: вона закінчується спокутуванням.